

Fikční světy české historie na základě sémiotických studií

Vladimíra Macury

ANETA WYSZYGIEL

Vladimír Macura je znám rozrůzněností své tvorby a svérázným přístupem k prozkoumanému materiálu. Jak jeho literárněhistorická a publicistická činnost, tak jeho beletristická tvorba jsou výrazně poznamenány vlivem dvou velkých teoretických systémů – pražského strukturalismu a lotmanovské sémiotiky. Nejvýrazněji tyto inspirační zdroje samozřejmě ukazují sémiotické studie.

Badatel chápe českou kulturu jako „svébytné sémiotické prostředí, regionálně i sociálně diferencovaný celek, vnitřně rozrůzněný a přitom relativně úplný [...]“ (MACURA 1993: 5). Používá termín *sémiosféra*, a přímo tak odkazuje k teorii znaku. Znaky jsou totiž základními složkami naší představy kulturního celku. Cokoliv začleníme do celku kultury a celku skutečnosti, začíná v tom okamžiku fungovat jako sémiotická entita. Znaky, jakožto „signály“ světa skutečného se stávají prvky světa konstruovaného, vlastně tento svět vytvářejí. Médiem v tomto procesu přetváření skutečnosti je jazyk. Takové uvažování (a z něj plynoucí Macurův přístup ke světům jednotlivých období české historie) je inspirováno především sémiotikou školy tartuské. V pojmosloví této školy je *kultura* sémiotický systém, který převádí bezprostřední zkušenosti člověka do systému znaků pomocí přirozeného jazyka (LOTMAN 1984: 98). Podle Lotmana je každá tímto způsobem zachycená sekvence znaků (celek, který má začátek a konec, vnitřní strukturní organizaci a výrazně se odděluje od jiných struktur) *textem* (TAMTÉŽ).

V Macurových studiích se tato problematika ukazuje jak na úrovni teoretické reflexe, prokládané vyprávěním o historii jakožto hře „symbolů, emblémů a mýtů“, tak na úrovni samotného textu studií. Stati zahrnuté do svazků *Masarykovy boty a jiné semi(o)fejetony* (1993) a *Šťastný věk* (1992) jsou vlastně příběhy znaků, na jejichž základě Macura rekonstruuje struktury světů vytvořených historií. Dává nám možnost okusit dobová specifika a alespoň částečně pochopit tehdy převládající způsob myšlení. Zdůrazňuje osobitý charakter zvláště u dvou období českých dějin, jež spojuje mimořádně intenzivní jazyková produktivita, totiž doby národního obrození a stalinismu.

Stojí za to připomenout, že „česká kultura“ nebyla v devatenáctém století tak samozřejmým faktem jako v současnosti (MACURA 1993: 5). Zvláště proto, že většina kulturních příznaků fungovala prostřednictvím skrz němčiny a právě němčina byla nástrojem konstruování

potenciálního „českého“ světa. Národní obrození mělo být obrozením češství ve všech smyslech slova. Macura upozorňuje, že na rozdíl od ostatních národů, pro něž je identita věcí přirozenou, se k ní Češi musí přihlásit, rozhodnout se, že jsou Češi (TAMTÉŽ: 11). Vytváření „českého světa“ bylo tedy komplexním záměrem. Macura říká: „V představě české kultury na počátku devatenáctého století bylo [...] velice málo daného, téměř vše bylo třeba vytvořit: nejen přítomnost, ale i minulost se nabízela jako materiál k tvorbě“ (TAMTÉŽ: 12).

Důležitou složkou tohoto procesu konstruování kultury bylo svého druhu předstírání, vytváření iluzí, které měly být živnou půdou pro tendenční aktivitu buditelů národa. V tomto duchu fungovala *sémióza* jako proces připisování jistého vybraného významu určitým jevům, začleňování všech entit nebo věcí, všech prvků skutečnosti do ustáleného systému znaků – do světa jazyka. V důsledku této operace se příslušné znaky stávají částí obecné představy o realitě a nabývají v jistém smyslu fikční, do jisté míry „skutečné“ existence.

Jako příklad obrozenecké sémiózy Macura uvádí přetváření konkrétních, reálně existujících osobností ve znaky. Tak se do dějin začleňuje například Václav Hanka, o němž badatel píše jakožto o oběti obecné sémiotické demonizace (TAMTÉŽ: 14) – přestává být Václavem Hankou, stává se autorem největší mystifikace devatenáctého století. Tato operace přetváření Hanky v znak-démona měla podle Macury znamenat, že „český národ nepotřebuje klam a podvod, že nepotřebuje přikrášlit svou minulost, že vyrůstá z pravdy [...] český národ je národem racionálním, nemilujícím mýty, schopným sebeironie či alespoň schopným racionálně zhodnotit svou situaci a své vlastní možnosti“ (TAMTÉŽ: 15). Takovéto využití znaků a záměrné vyznačování určitých jevů je typickou praxí všech druhů manipulace. Celokulturní a celonárodní význam mají v dějinách také samy Hankovy *Rukopisy*. Mimořádnou roli v obrozeneckém „předstírání češství“ hrála literární tvorba. Za pomoci slov kreslila „nového písemnictví českého“ (TAMTÉŽ: 9), představovala jediný samozřejmý český svět (TAMTÉŽ); ukázkou tohoto přístupu nám může být i česká hymna jako další důležitá složka tehdejší znakové reality.

V rekonstruování minulosti a legitimizaci češství pomáhaly motivy personalizované jako Přemysl Oráč – „znak starobylosti českého království“ (TAMTÉŽ: 36) nebo Keltové – „pomáhají rozšířit české dějiny až do času starověku“ (TAMTÉŽ: 39). Český svět měl dokonce svůj vlastní symbolický zeměpis. Nejvýznamnější místo na české mytické mapě zaujímá hora Blaník, jejímž znakovým obsahem je naděje na vítězství nad každým ohrožením. Stejně zajímavá je otázka postavení Čechů v Evropě – jednou k ní Češi patří, jednou k ní směřují, a jindy s ní nemají nic společného (TAMTÉŽ: 47).

V kontextu dějinného významu symbolů a motivů Macura ukazuje také samotnou češtinu a přitom vysvětluje, čím byl pro Čechy jazyk: „Jazyk byl u nás vždy něčím víc než nástrojem

prostého dorozumívání, stal se dokonce předmětem k uctívání, objektem sakrálním, odkazem předků. Byl nástrojem, kterým „předkové s námi rozmlouvají“, a tedy prvořadou duchovní hodnotou. Všechno se rodilo z něho: jazyk byl vlastí, byl národem, byl pokladnicí jeho hodnot“ (TAMTÉŽ: 21).

Doba stalinismu také konstruovala „fikční skutečnost“, ale úplně jiným způsobem. V hranicích skutečného světa byla vytvářena utopie, ideologizovaná maketa nové reality. Takové fenomény často provázejí transformační procesy ve společnosti, velké proměny historických a politických okolností; prosazuje se nová tendence řídící přetváření světa v říši znaků, uplatňuje se určité dobové *sémantické gesto*. Macura píše: „Změna režimu znamená vždy i zásah do ‚sémiotického světa‘ daného společenství, nese s sebou proměnu příslušných znakových soustav, masovou výměnu znaků“ (TAMTÉŽ: 67).

Socialismus využívá jazykové prostředky vytváření „světa“ v neobyčejně široké škále. Popis reality nahrazují popisy neexistujících entit, jež vytvářejí její iluzivní představu. Komunističtí aktivisté se starali o to, aby občan vnímal svět podle modelů navrhovaných vládou. Podle dobové tendenční představy bylo období stalinismu pro český národ synonymem „šťastného věku“. Touto základní iluzí začíná dalekosáhlý proces fikcionalizace světa. Jedním z dominantních motivů zastupujících „nabízenou“ vizi skutečnosti byla koncepce šťastné budoucnosti, ráje, „říše světla a slunečního jasu“ (MACURA 1992: 8–15). Svět socialismu je protikladem světa Západu – je mírem proti válce (TAMTÉŽ: 20). Uzavřený socialistický svět je zřetelně oddělen od „zbytku“ univerza. Je ideální a autonomní. Ale potřebuje také „nového člověka“ (TAMTÉŽ: 13), který by nebyl nakažený problémy minulosti – „troskami starého světa“ (TAMTÉŽ) – to v praxi znamenalo velkou popularitu obrazu dětí a mládeže.

Proces konstruování modelů nového člověka se ve světě socialistickém stejně často jako v epoše národního obrození dotkl také skutečných lidí. Vtáhl například osobnost Alexandra Dubčeka, jehož veškeré postupy byly vysvětlovány jako projevy „lidskosti“, jež měly patřit k představě „komunisty s lidskou tváří“ a mýtu „socialismu s lidskou tváří“ (TAMTÉŽ: 22). Jako znaky fungovali také například Julius Fučík anebo Klement Gottwald (TAMTÉŽ: 38–50). Přitom „proces sémiózy [...] odvrhoval nebo odsouval do pozadí ty či ony rysy osobnosti, ty či ony momenty biografie, zatímco jiné naopak zdůrazňoval a naplno zužitkovával“ (MACURA 1993: 70). Na jiném místě Macura konstatuje, že „do popředních zón paměti národa se jednotlivé osobnosti, někdejší spolutvůrci jeho dějin, „neukládají“ obvykle jen tak, ale vyhodnocené [...]“ (TAMTÉŽ: 14) – intencionálně vyhodnocené v procesu pojmenovávání.

Šťastná země se šťastnými lidmi nebyla ovšem zadarmo. S vizí mírného idylického života se v socialismu nerozlučitelně spojuje potřeba boje: „příchod nového světa nenastane prostým

vývojem, ale může mu uvolnit cestu pouze předchozí zničení ‚světa starého‘“ (MACURA 1992: 20). Jasně naznačený obraz nepřítele konkretizoval proti čemu a komu bojovat, jakož i a za jaké provinění (případ mandelinky bramborové). Svět se skládal jen z černých a bílých prvků a argumenty pro tuto klasifikaci nikdy nechyběly. Macura píše: „Obraz světa byl tehdy ostře polarizovaný, rozšířený do nesmiřitelných protiv: na jedné straně my a na druhé straně oni, na jedné straně Východ a na druhé straně Západ, na jednom pólu Kreml a na druhém Wall Street, ráj a proti němu peklo, dobro a na druhém břehu zlo, proti válce mír [...]“ (TAMTÉŽ: 31–32). Jednotlivé složky této představy tvoří uzavřenou a konkrétním způsobem uspořádanou strukturu.

Všechny jevy, jimž Macura věnoval své studie, ať je to obrozenecké pojetí národností, fenomén komunisty Fučíka či příběh mandelinky bramborové byly vytvořeny určitou jazykovou operací, vyprávěním. Jako soubor znaků všechny tyto motivy, které určují svět národního obrození anebo svět stalinismu, tvoří „text“ tehdejší historie. Vraťme se tedy k Lotmanově teorii textů kultury. Svět, který se zakládá na „vyprávění“ (a takto obecně můžeme charakterizovat právě světy totálních ideologií rozvíjejících se čas od času na ose dějin), se stává entitou sémiotickou. Nejdůležitější úlohu má tedy jazyk. K jeho široké funkci Macura poznamenává: „jako základní komunikační prostředek se podílí na významovém nasycení a hodnotovém zařazení i neslovesných oblastí kultury: je prostředkem výměny a uchovávání informací v celé dané kulturní oblasti, a většinou právě on umožňuje i přímé ohraničení a vyčlenění jedné národní kultury vůči kulturám jiným“ (MACURA 1993: 5).

Textové chápání kulturních artefaktů, typické pro sémantiku školy tartuské, je příznačné také pro jiné postmoderní směry, často tvoří vlastně jejich základ. Revoluce v pojetí literatury, textu vůbec a procesu čtení začíná ve chvíli, kdy literárněvědný strukturalismus ztrácí svou autoritu. Už texty Rolanda Barthesa přesouvají těžiště pozornosti bádání k procesu vnímání díla. Ve své práci „Od díla k textu“ (1971) Barthes vyhláší přechod od chápání díla jako předmětu statického, podřízeného mimetickému principu mimésis k pojetí textu vybaveného tvořivým potenciálem, schopného vytvářet nové entity (BARTHES 1998: 190–195). V rámci těchto poststrukturalistických teorií získává čtenář možnost dotvářet texty ve své subjektivní interpretaci, zatímco text získává prostor pro vystavení vlastní varianty světa. Jak připomíná Doležel, Barthes spojuje tuto sílu s narací. Narativní forma spojuje texty historické i fikční. Také podle Rortyho se nemůžeme domnívat, že nám historický diskurz poskytuje nějakou možnost poznání, neboť jazyk, žádný znak nedokáže zachytit a obsáhnout složky skutečnosti (viz DOLEŽEL 2008: 34).

Konstruktivistické pojetí jazyka jako „tvořivého systému“ ve spojení s teorií možných světů modální logiky přinesly teorii literatury koncepci fikčních světů literatury jako jazykových konstruktů. Lubomír Doležel se ve svých literárněvědných pracích zaměřuje na to, čím se fikční

světy vyznačují, čím jsou omezeny a jaká je jejich identita. Jeho předpoklad zní, že „jediným druhem světa, který je lidský jazyk schopen vyvolat nebo stvořit, je možný svět“ (DOLEŽEL 2008: 36). Možný svět – čili opozice ke světu aktuálnímu, reálnému. Ale nejen světy fikce, nýbrž také světy historie jsou možné světy, protože se všechny „znaky“ (výsledky jazykové manipulační aktivity) skládají v celek paralelního kosmu, nahrazujícího svět skutečný. Doležel píše: „Historie rekonstruuje aktuální minulost tím, že konstruuje její modely ve formě možných světů“ (TAMTÉŽ: 40). Navíc se v případě historického vyprávění uplatňuje silný prvek ideologický: „pro potřeby různých oblastí historie – politické, ekonomické, sociální, historie denního života, historie umění, idejí, vědy atd. – sestrojujeme možné světy se specifickými převládajícími entitami“ (TAMTÉŽ). Dostáváme se tedy ke dvojímu závěru: zaprvé začleňování prvků skutečnosti do systému má „tvořivou povahu“ – je svého druhu sestrojováním nějaké verze světa, je selekcí informací a subjektivizací obrazu; zadruhé v této virtuální skutečnosti existuje jen to, co jazyk zachytí, nic víc – systém je omezen počtem popsaných elementů a každý z těchto prvků se zúčastňuje tvoření významu jako celku.

V pojetí jazyka jako tvořivé entity a také tvrzení o nutné individualizaci veškerého vyprávění lze nalézt spojnicí Doleželovy teorie fikčních světů s moderním historiografickým diskurzem, v němž důležitou roli hraje teorie Haydena Whitea. Ten se v rámci svého konceptu „metahistorie“ zabývá poetikou historiografických textů a dochází k závěru, že slova nepopisují, ale jen reprezentují svět, a tím tvoří pouze jeho odraz (WHITE 1973: 2): „Historické dílo budu považovat za to, čím je nejvýrazněji, totiž verbální strukturou ve formě narativního prozaického diskurzu, jenž se představuje jako model či obraz minulých struktur a procesů, a vykládá, čím byly, tím, že je reprezentuje“ (TAMTÉŽ). White poukazuje na to, že historie je druhem narativního diskurzu a její vnitřní struktura je vlastně totožná se strukturou syžetu. Pro Whiteovou teorii je totiž samozřejmostí rovnice strukturace syžetu = literární operace = vytváření fikce (DOLEŽEL 2008: 30).

Zastáváme názor, že všechno to, co se říká o světě, je do jisté míry předstíráním. Specifika období, jakými jsou české národní obrození nebo relativně nedávná doba socialismu, spočívají v tom, že něco, co mělo být realitou v těchto obdobích, bylo do značné míry jazykovou manipulací, vlastně narací, a to už v jejich průběhu, nejen v pozdějších historiografických analýzách. Ale zpětně nemáme přístup k realitě: všechno uvažování o minulosti se zase opírá se o tu verzi světa, která žije jen v jazykových záznamech – a samo je formou narace.

Rozpracováním dobově typických prvků světa zachyceného pamětí nebo popisem – ale vždycky jazykově – Macura odhaluje strukturu světa Čechů a ukazuje, jak jednotlivá období vytvářela tendenční představy aktuální reality. Ovšem i sám Macura svým historiografickým

pokusem také vytváří nový sémiotický celek. I on zvoleným sémantickým gestem svého vyprávění částečně rozhoduje o tom, jaká bude vnímatelova představa vlastní minulosti a identity.

Prameny

MACURA, Vladimír. *Masarykovy boty a jiné semi(o)fejetony*. Praha: Pražská imaginace, 1993

MACURA, Vladimír. *Šťastný věk*. Praha: Pražská imaginace, 1992

Literatura

BARTHES, Roland. „Od dzieła do tekstu“ (přel. M. P. Markowski). *Teksty drugie* 54, 1998, č. 4 [1971]

DOLEŽEL, Lubomír. *Fikce a historie v období postmoderny*. Praha: Academia, 2008

LOTMAN, Jurij. *Struktura tekstu artystycznego* (přel. A. Tanalska). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1984 [1970]

WHITE, Hayden. *Metahistory*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973

Fictional Worlds of the Czech History In the Light of Macura's Semiotic Studies

The main aim of the paper is to inquire into semiotic studies of Vladimír Macura in the context of current literary theory. The nodal point of the inquiry is the assumption that every product created by verbal media, by means of language, adopts the character of a sign. Thus, it is not inherited into the structure of the actual world but becomes part of a certain semiotic system. As a result, even a historical text as a narrative structure constructs a fictional world. By describing myths and symbols which are deep-rooted in the social memory, Macura reveals the character of two particular periods of Czech history – the National Revival and the period of Stalinism. An exceptional linguistic activity is typical of both of these periods, resulting in a tendentious construction of national identity in the former, and in delivering an artificial image of life replacing its actual manifestations in the latter one.